

Jernalderens ”centralpladser”

- identifikation af funktion og udvikling

Af Lars Jørgensen, Museumsinspektør v. Nationalmuseets Forsknings- og Formidlingsafdeling

I Skandinavien har vi hidtil slået de matalrige pladser sammen i én gruppe under betegnelsen "centralpladser". Forfatteren foreslår en række analyser, som sandsynligvis vil vise en differentiering i karakter og funktion af "centralpladserne".

For kun få årtier siden fremstod det skandinaviske bebyggelsesbillede for jernalder og vikingetid relativt unuanceret. De kendte bosættelser omfattede hovedsageligt agrarlandsbyer og kun få skilte sig ud fra dette mønster. De seneste 25 års danske arkæologiske undersøgelser, og specielt introduktionen af metaldetektoren i dansk bopladsarkæologi, har imidlertid givet et langt mere differentieret billede af perioden. Der tegner sig nu et billede af et langt mere komplekst samfund med en tydelig stratifikation inden for bopladserne, som kommer til synes ved analyser af pladsernes materielle kultur, geografiske placering og deres samtidige opland. Det vi tidligere rubricerede under fællesbetegnelsen ”centralpladser” viser sig ved nærmere undersøgelser, at dække over en vifte af forskellige typer pladser med vidt forskellige funktioner. Selv om det kan forekomme lidt præmaturligt på nuværende tidspunkt synes de danske bebyggelser at kunne inddeles i en række hovedgrupper, som nærmest udgør en form for bopladshierarki.

- Aristokratiske pladser med en usædvanlig stor bygningsmasse og tegn på et omfattende ressource-forbrug via talrige metalfund. Det er bl.a. Lejre, Gudme, Tissø og Toftegård.
- Mere ordinære bebyggelser med en formodet agrar basisøkonomi, men med et tydeligt indslag af håndværksaktiviteter. Eksempler er Stentinget i Nordjylland og Boeslunde på Sjælland.

- Almindelige gårde og landsbyer med udelukkende landbrug og hushold som hovederhverv.
- Specialiserede produktionspladser (især tekstiler) som Næs og Selsø på Sjælland, samt Bejdsebakken i Nordjylland.
- Mindre landings- og ladepladser med lokalt orienterede handels- og håndværksaktiviteter.
- Befæstede pladser af defensiv karakter (tilflugtsborge) eller udpræget garnisonskarakter (Trelleborgene).

Af central betydning for identifikationen af dette bopladshierarki er de enkelte pladser indhold af materiel kultur i kombination med deres bebyggelsesstruktur. Fundene vidner om beboernes status, ressourceforbrug, aktiviteter og økonomi etc. Siden 1980 har mange af de danske bebyggelsesområder været regelmæssigt rekognosceret med metaldetektorer, og dette har resulteret i et omfattende fundmateriale, som via lokalmuseerne er blevet registreret centralt på Nationalmuseet. Blandt de seks bebyggelsestyper ses store differencer i deres materielle kultur. I særklasse ligger de aristokratiske pladser med en meget stor fundmængde, mens de udprægede primærproducenter i form af de agrare bebyggelser ligger i bunden med hensyn til kvantitet og kvalitet. Denne store mængde indsamlede bebyggelsesdata er i stort behov for systematisering og analyser med henblik på en dokumentation og beskrivelse af ovennævnte

bebyggelseshierarki. Målet vil være at skabes et billede af det kulturhistoriske bebyggelsesmiljø.

Det store kildemateriale i form af både genstande og dokumenterede bebyggelser betyder, at Danmark her indtager en særstilling i international arkæologi, som bør udnyttes bedre end hidtil. I Norge, Sverige og Tyskland har der ikke hidtil været tradition og mulighed for en så udbredt og liberal anvendelse af metaldetektorer. I England er situationen en noget anden, idet amatør-arkæologer i vid udstrækning har anvendt metal-detektorer på arkæologiske objekter. Det er imidlertid først for nylig, at lovgivning har muliggjort en systematisk museal registrering af disse metalfund. På grund af disse forhold er Danmark 10-15 år forud for vore nabolande med hensyn til indsamling og registrering af fundene fra de metalrige bebyggelsesområder (de såkaldte "productive sites"), som er de mest interessante i denne sammenhæng. Endnu et plus er, at udgravninger på de danske pladser af denne type har været prioriteret højt rent bevillingsmæssigt i forbindelse med nøddudgravninger. Antallet af undersøgte pladser er derfor betydeligt større i Danmark end i nabolandene.

Danmark er derfor på nuværende tidspunkt det eneste land, hvor der på basis af et større antal pladser kan foretages en differentiering i karakteren og funktionen af de såkaldte "productive sites" via analyser af både fund og bebyggelsesstruktur.

De første skridt består i at placere pladserne i deres lokale, regionale og overregionale miljøer – et arbejde kan opdeles i en række hovedelementer A-C.

A. Kortlægning af bopladshierarkiet

Denne differentiering skal dokumenteres på baggrund af kvantitative og kvalitative analyser af et antal udvalgte bebyggelses anlægsstrukturer, genstandsmateriale, naturlige ressourcegrundlag og kommunikationsmuligheder etc. Herved beskrives strukturen af det bebyggelsesmiljø, hvor de aristokratiske pladser indtog den ledende position:

- Beskrivelse af "bebyggelsernes typologi" på basis af anlægsstrukturer og genstandsmateriale.
- Opstilling af et bopladshierarki på basis af differencer i bebyggelsernes økonomi, struktur, funktioner og status.

B. Analyse af primære centre

Næste trin er identifikation og analyse af de såkaldte primære centre, som tilhørte samfundets absolutte elite. Allerede på nuværende tidspunkt er der indikationer på, at hidtil erkendte aristokratiske pladser som Lejre, Tissø og Toftegård ikke danner en homogen gruppe. Der er differencer med hensyn til både struktur og inventar. I denne forbindelse bør der gennemføres en række detaljerede analyser:

- Kvantitative og kvalitative spredningsanalyser af genstandgrupper i forhold til bygnings- og anlægsstrukturer. Herved kan identificeres interne aktivitetsområder på pladserne samt bredden og omfanget af de enkelte pladser funktioner.
- En kvantitativ og kvalitativ sammenligning af gårdsstruktur, bygningsmasse, arkitektur, funktionsopdeling og tidsmæssige udvikling. Herved kan påvises differencer, som kan skyldes pladsernes forskellige funktion og status, samt ikke mindst ændringer i disse.
- En kvalitativ analyse af genstandsmaterialet på de aristokratiske pladser og referencepladserne med henblik på statusdifferencer og kontakter pladserne indbyrdes. Herunder også en undersøgelse af de fremmede genstande og deres vidnesbyrd om internationale kontakter.
- Analyser af faunamaterialet fra de tre hovedpladser, samt komparative analyser med materiale fra udvalgte referencepladser i Skandinavien. Fokus vil ligge på at afdække kvalitative forskelle/ligheder for ressourceudnyttelse og økonomi hovedgårdene imellem. Disse sammenlignende analyser vil omfatte arternes relative fordeling på pladserne. Herunder vil aldersfordeling af de slagtede dyr være væsentlig for tolkninger om husdyrholdet lokalt, og om vægten har ligget på primære

eller sekundære landbrugsprodukter. Analyser af fordelingen af skeletelementer foretages med henblik på at udpege specielle aktivitetsområder indenfor og udenfor centralgårdene. Specialundersøgelser af de enkelte knogler vil især informere om dyrenes trivsel, og hvilke typer af f.eks. hunde og heste man har haft på pladserne. Noget der i høj grad er med til at betegne beboernes status og funktion på gården.

- Påvisning af en eventuel landbrugsøkonomisk specialisering af pladserne f.x. via dokumentation af intensiv stordrift af landbrug via undersøgelser af pollendiagrammer for vegetationsudviklingen i lokalområdet, forekomsten af oplagringsfaciliteter etc.
- Påvisning af eventuel handelsøkonomisk specialisering i form af håndværks-specialisering (bl.a. analyser af metalteknologi) og markeds-kontrol/beskatning.
- Påvisning af eventuelle religiøse funktioner i form særlige kultbygninger og -områder, ophobninger af religiøst ladede genstande, sakrale deponeringer og sakrale stednavne.
- Indikationer på administrative funktioner, for eksempel jurisdiktion.
- Udarbejdelse af en arkæologisk oplandsanalyse omkring de aristokratiske centre med henblik på en beskrivelse af deres samtidige bebyggelsesmiljø.
- En historisk/arkæologisk analyse af de tre storgårdsområder med henblik på en påvisning af eventuel kontinuitet ind i middelalderen via en gennemgang af bl.a. skriftlige kilder (jordebøger, markbøger, privilegier, udskiftningskort etc.).

C. Tolkning og beskrivelse af de aristokratiske residenser i europæisk perspektiv

Sidste trin er en behandling og beskrivelse af de danske pladser i europæisk perspektiv via komparative analyser af dels skandinaviske, dels kontinentale aristokratiske residenser, hvis karakter og funktioner kendes fra skriftlige og arkæologiske kilder.

- Komparative analyser af pladsernes struktur og organisation.
- Komparative analyser af pladsernes funktioner.
- Undersøgelser af forskelle og ligheder i pladsernes tidsmæssige udviklingsforløb.
- Påvisning af mulige eksempler på emulation udtrykt ved overtagelse/kopiering af for eksempel magtsymboler, ideologi og adfærd. Dette kan muligvis anvendes til påvisning af overregionale alliancesystemer på eliteniveau og en belysning af interaktionen mellem peer politics på nordeuropæisk plan.

I Skandinavien har vi hidtil slået de metalrige pladser sammen i én gruppe under betegnelsen centralpladser. Hvis der gennemføres systematiske analyser af pladsernes interne struktur og materielle kultur efter de ovennævnte retningslinier, vil de med stor sandsynlighed opløse sig i flere undergrupper, som kan fordeles på flere af grupperingerne nævnt i indledningen.

På nuværende tidspunkt er der desuden indikationer på, at der er et markant skifte i det 6.-7. årh. med hensyn til de metalrige pladser i Skandinavien som helhed. På nuværende tidspunkt viser fundene en markant stigning i antallet af metalrige pladser med overgangen til det 7. årh. Samtidig synes også differentieringen mellem dem at øges - de begynder at vise specialisering. De klassiske pladser som Gudme/Lundeborg, Sorte Muld, Uppåkra og måske Helgå kan vi kalde for 1. generation af centre, hvor vi ser stort alle funktioner samlet. Med det 6./7. årh. øges differentieringen, og specielt håndværk synes nu at blive lagt ud i lokalt regi. Parallelt hermed fortsætter imidlertid de store multifunktionelle centre deres virksomhed. Næste skridt synes at ske i det 8./9. årh., hvor de bylignende emporier som Ribe, Hedeby og Birka etableres. På et overordnet plan vil det måske vise sig, at der i løbet af denne udvikling fra det 3.-10. årh. skjuler sig en stadig voksende håndværkerstand, som eliten til stadighed bestræber sig på at underlægge kontrol med slutresultatet i middelalderens byer.